

บทที่ 2

เอกสารที่เกี่ยวข้องเบื้องต้น

การสร้างบทแสดง แสง สี เสียง ด้านนาฏยสงฆ์ เป็นงานวิจัยเชิงสร้างสรรค์ (Creative Research) สาขานาฏศิลป์และการละคร เพื่อให้การวิจัยสมบูรณ์จึงใคร่นำเสนอความรู้พื้นฐาน และเอกสารที่เกี่ยวข้องตามลำดับดังนี้

- 2.1 บริบทเกี่ยวกับจังหวัดร้อยเอ็ด
- 2.2 ความรู้เกี่ยวกับปราสาทหิน หรือ อโรคยาศาล
- 2.3 ความรู้เกี่ยวกับการแสดงพื้นบ้านอีสาน
- 2.4 ความรู้เกี่ยวกับฉันทลักษณ์อีสาน

2.1 บริบทเกี่ยวกับจังหวัดร้อยเอ็ด

จังหวัดร้อยเอ็ดเป็นจังหวัดหนึ่งในหลายจังหวัดที่ตั้งอยู่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย ซึ่งเป็นจังหวัดที่มีประวัติความเป็นมายาวนาน ในที่นี้จะนำเสนอสาระเรื่องราวของจังหวัดร้อยเอ็ด ดังนี้

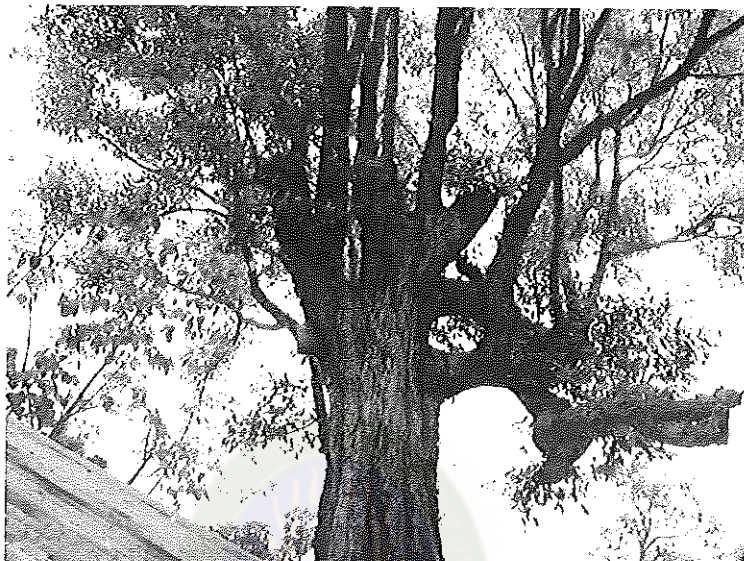
2.1.1 ตราจังหวัด เป็นรูปปี่พญาชัย มีศาลเจ้าพ่อมเหศักดิ์หลักเมืองตั้งอยู่กลางเกาะปี่พญาชัย

ภาพที่ 1 ตราจังหวัดร้อยเอ็ด

ที่มา (สันต์ ภาวิต. 2542 : 89)

2.1.2 ต้นไม้ประจำจังหวัด คือ ต้นกระบก

ภาพที่ 2 ต้นไม้กระบก
ที่มา (โมพี ศรีแสนรงค์, 2552, สิงหาคม, 16)

2.1.3 คำขวัญประจำจังหวัด

ปัจจุบันมีดังนี้

“ร้อยเอ็ดเพชรอีสาน เมืองพลาญชัย พระสูงใหญ่ ผ้าไหมดี สตรีโสภา ท่งกุลาสดใส ประชาธิปไตยมั่นคง ชำรงวัฒนธรรม”

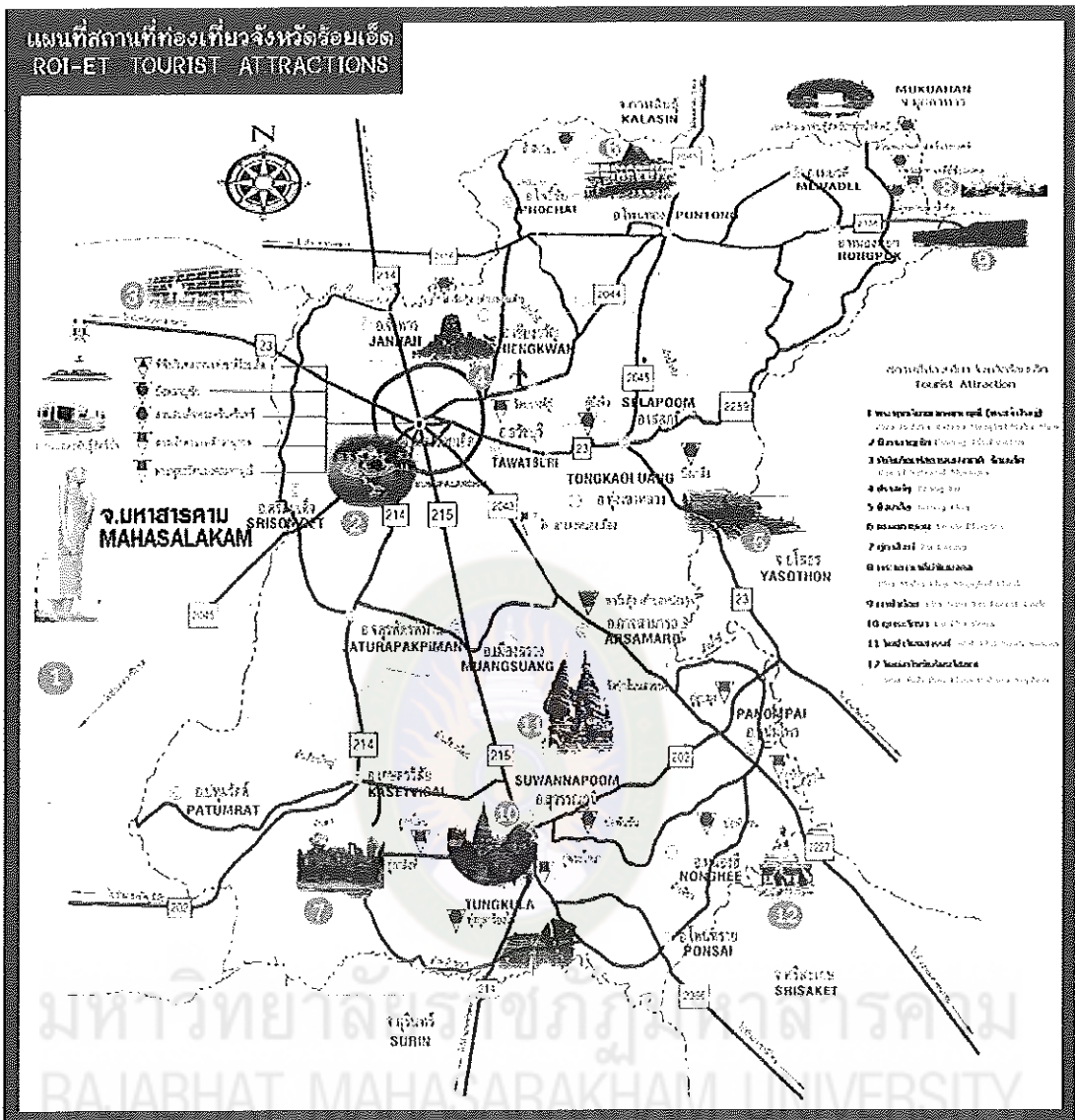
2.1.4 ขนาดพื้นที่

มีเนื้อที่ทั้งหมด 8,299 ตารางกิโลเมตร

2.1.5 จำนวนประชากร 1,321,035 คน (31 ธ.ค. 2541)

2.1.6 เขตการปกครอง

แบ่งเขตการปกครอง เป็น 17 อำเภอ และ 3 กิ่งอำเภอ ดังนี้ อำเภอเมืองร้อยเอ็ด อำเภอธวัชบุรี อำเภอเสลภูมิ อำเภอโพนทอง อำเภอเกษตรวิสัย อำเภอสุวรรณภูมิ อำเภอพนมไพร อำเภอหนองพอก อำเภอโพธิ์ชัย อำเภออาจสามารถ อำเภอเมืองสรวง อำเภอจตุรพักตรพิมาน อำเภอโพนทราย อำเภอปทุมรัตน์ อำเภอเมยวดี อำเภอจังหาร อำเภอศรีสมเด็จ กิ่งอำเภอเชียงขวัญ กิ่งอำเภอหนองฮี และกิ่งอำเภอทุ่งเขาหลวง

แผนผังที่ 1 แผนที่ท่องเที่ยวจังหวัดร้อยเอ็ด
ที่มา : (การท่องเที่ยวแห่งประเทศไทย)

2.1.7 อาณาเขต

- ทิศเหนือ จรด จังหวัดกาฬสินธุ์และจังหวัดมุกดาหาร
- ทิศตะวันออก จรด จังหวัดยโสธร
- ทิศใต้ จรด จังหวัดสุรินทร์ และศรีสะเกษ
- ทิศตะวันตก จรด จังหวัดมหาสารคาม

2.1.8 ลักษณะภูมิศาสตร์

ภูมิศาสตร์ เป็นที่ราบสูง มีภูเขาเฉพาะตอนเหนือสุดของจังหวัด มีภูสิงห์กั้นกับอำเภอภูผินารายณ์ จังหวัดกาฬสินธุ์ กับกิ่งอำเภอเมยวดี เป็นเทือกเขาที่ติดกับภูพาน ภูเขาที่สูงที่สุดในจังหวัดร้อยเอ็ด คือ ภูหินเหล็กไฟ สูงประมาณ 510 เมตร พื้นที่นอกนั้นเป็นที่ราบสูง ดินร่วนปนทราย ทางตอนใต้ของจังหวัด มีทุ่งกว้างใหญ่ที่สุดในประเทศไทย คือ ทุ่งกุลาร้องไห้ ป่าไม้ส่วนมากเป็นป่าไม้เบญจพรรณ

แม่น้ำสำคัญ คือ แม่น้ำชี ซึ่งไหลมาจากภูพาน พญาฝ่อในเทือกเขาเพชรบูรณ์ บางส่วนที่อยู่ในจังหวัดชัยภูมิ แล้วไหลผ่านจังหวัดชัยภูมิ ขอนแก่น มหาสารคาม กาฬสินธุ์ ร้อยเอ็ด ยโสธร และไหลไปบรรจบกับแม่น้ำมูล ที่จังหวัดอุบลราชธานี นอกจากนี้ยังมี ลำน้ำเสียวใหญ่ และลำน้ำพลับพลา

2.1.9 ระยะทางจากกรุงเทพฯ – ร้อยเอ็ด 512 กิโลเมตร โดยทางรถยนต์

2.1.10 สถานที่สำคัญ และสถานที่ท่องเที่ยว

วัดสระทอง เป็นวัดเก่าแก่อยู่ในตัวจังหวัด ตั้งอยู่ทางทิศเหนือใกล้กับตลาดสดเทศบาล วัดนี้เป็นที่ประดิษฐานพระสังกัจจายน์ พระคู่บ้าน คู่เมือง จังหวัดร้อยเอ็ด

วัดบูรพาภิราม อยู่ในตัวเมือง เป็นที่ประดิษฐานพระพุทธรูปยืน ที่สุดที่สุดในประเทศไทย ซึ่งมีชื่อว่า พระพุทธรัตนมงกหลมหา牟尼 สูง 118 ศอก หรือ 59 เมตร

โบราณสถานสมัยขอมเรื่องอำนาจ มีอยู่หลายแห่ง เช่น กู่บ้านดำน ตำบลบ้านดำน อำเภอโพนทราย เป็นกำแพงก่อด้วยศิลาแลง ในกำแพงมีพระปรารภค์ 3 องค์

กู่สี่แฉง หรือ กู่คำ กู่นา หรือ กู่พระโกนา ตั้งอยู่ตำบลสระคู อำเภอโพนทราย
 กู่บ้านกระโดน และกู่กาสิงห์ ตั้งอยู่ตำบลหนองแวง อำเภอเกษตรวิสัย
 กู่บ้านกุดโธ ตั้งอยู่ตำบลคำไฮ กู่อุบลมงคลย์ ตั้งอยู่บ้านกู่ฟ้า ตำบลกุดน้ำใส
 อำเภอพนมไพร

ปราสาทหนองกู่ ตั้งอยู่บ้านยางกู่ ตำบลมะฮี อำเภอธวัชบุรี ลักษณะเป็นพระปรารภค์รูปสี่เหลี่ยมก่อด้วยศิลาแลง ที่กู่นี้ ประชาชนจะไปสรงน้ำในเทศกาลสงกรานต์ทุกปี

วนอุทยานผาน้ำน้อย อำเภอหนองพอก

สวนสมเด็จพระศรีนครินทร์ ตั้งอยู่ใกล้บึงปลาญชัย

บึงปลาญชัย อยู่กลางตัวจังหวัด มีศาลมเหศักดิ์ หลักเมืองอันศักดิ์สิทธิ์

2.1.11 ประวัติจังหวัดร้อยเอ็ด

มีความพอสรุปได้ดังนี้

ในสมัยกรุงศรีอยุธยาตอนปลาย ประมาณ พ.ศ. 2256 เจ้าผู้ครองเมือง นครจำปาศักดิ์ ได้ส่งขุนนางคุมไพร่พลไปสร้างเมืองใหม่ที่บ้านทุ่ง (เขตอำเภอสุวรรณภูมิ) เรียกว่า “เมืองทุ่ง” ขึ้นตรงต่อนครจำปาศักดิ์ มีเจ้าเมืองปกครองสืบต่อกันมา ต่อมาเกิดแย่งอำนาจกันขึ้น ฝ่ายท้าวเชียง กับ ท้าวสุน เป็นหัวหน้า ได้ไปขอพึ่งพระบรมโพธิสมภารต่อ พระบรมราชาที่ 3 จึงได้ครองเมืองทุ่ง และขาดกับนครจำปาศักดิ์ มาขึ้นต่อกรุงศรีอยุธยาตั้งแต่นั้นมา ฝ่ายท้าวทน ซึ่งสู้ไม่ได้ อพยพผู้คนไปตั้งถิ่นฐานที่ “บ้านกุดจอก” สมัยกรุงธนบุรี ประมาณ พ.ศ. 2318 ท้าวทน ได้อพยพผู้คนมาสร้างเมืองใหม่ที่บ้านทุ่งสร้าง และ พระเจ้ากรุงธนบุรี โปรดเกล้าฯ ให้ตั้งชื่อเมืองว่า “เมืองร้อยเอ็ด ฝ่ายท้าวเชียงกับท้าวสุน ได้ย้ายเมืองทุ่ง มาตั้งที่คงท้าวสาร แล้วเรียกชื่อเมืองว่า “เมืองสุวรรณภูมิ” ในปี พ.ศ. 2319

เมื่อมีการปกครองแบบเทศาภิบาลในสมัยรัชกาลที่ 5 เมืองร้อยเอ็ดขึ้นอยู่กับมณฑลอิสานในปี พ.ศ. 2451 ได้ยุบเมืองสุวรรณภูมิตั้งเป็นอำเภอขึ้นกับเมืองร้อยเอ็ด จนถึงปี พ.ศ. 2455 เมืองร้อยเอ็ดได้แยกออกจากมณฑลอิสานมาตั้งเป็นมณฑลร้อยเอ็ด เมื่อยุบเลิกการปกครองแบบเทศาภิบาลในปี พ.ศ. 2476 จึงได้เปลี่ยนฐานะมาเป็นจังหวัดร้อยเอ็ด จนถึงปัจจุบัน

2.1.12 ตำนาน นิทาน และเรื่องเล่าของจังหวัดร้อยเอ็ด

มีความพอสรุปได้ ดังนี้

มีเรื่องเล่าว่า เมื่อปี พุทธศักราช 100 เมืองร้อยเอ็ดเป็นเมืองโบราณที่เจริญมาก มีเมืองขึ้นถึงร้อยเอ็ดหัวเมือง มีพระยาकुณฑะ เป็นกษัตริย์ปกครอง และมีกษัตริย์สืบพระเชื้อพระวงศ์มาอีกหลายร้อยปี ที่มีพระนามโด่งดังก็คือ พระดิริวงศาไชยเชษฐาธรรมิกราช ในตำนานอุรังธาดู เรียกเมืองร้อยเอ็ดว่า “เมืองร้อยเอ็ดเจ็ดประตู” ครั้งหนึ่งมีข้าศึกมาตีเมือง และได้ฆ่าฟันชาวเมืองร้อยเอ็ดเจ็ดประตูล้มตายเป็นอันมากราษฎรที่เหลือตายได้ทิ้งถิ่นไปอยู่เมืองมรุกขนคร ต่อมาพระยาสุมิทตวงศา กษัตริย์เมืองมรุกขนคร ได้มาปกครองเมืองร้อยเอ็ด หลังจากนั้นก็กลายเป็นเมืองร้าง จนกระทั่งสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ได้โปรดเกล้าฯ ให้ท้าวทน เป็นเจ้าเมือง โดยยกบ้านกุ่มเก่าขึ้นเป็นเมืองร้อยเอ็ด แล้วโปรดให้ท้าวทน เป็นพระขัติยวงษา เจ้าเมืองร้อยเอ็ด

2.1.13 ประเพณีและเทศกาลประจำจังหวัด

ประเพณีที่ขึ้นชื่อ มีดังนี้

- ประเพณีกินข้าวปุ้นบุญผะเหวด

- ประเพณีแห่เทียนเข้าพรรษา
- ประเพณีบุญบั้งไฟ

สินค้าที่มีชื่อ และของที่ระลึก เช่น
 ผ้าไหม บ้านหวายหลิม อำเภอธวัชบุรี
 แคน บ้านสีแก้ว อำเภอเมืองร้อยเอ็ด
 นอกจากนี้ยังมีเครื่องจักสาน ผ้าทอ หมอนชนิด เครื่องใช้พื้นบ้าน และดอกไม้
 ทำจากรงไหม เป็นต้น

2.2 ความรู้เกี่ยวกับปราสาท์ หรือ อโรคยาศาล

ในที่นี้จะกล่าวถึงสิ่งที่ควรรู้เกี่ยวกับปราสาท์ หรือ อโรคยาศาล ตามลำดับหัวข้อดังนี้

2.2.1 ความหมายของคำว่า “ปราสาท์ หรือ อโรคยาศาล”

2.2.2 ประวัติความเป็นมาของการสร้างปราสาท์

2.2.3 องค์ประกอบของปราสาท์

2.2.4 ประโยชน์ของปราสาท์

2.2.1 ความหมายของคำว่า “ปราสาท์ หรือ อโรคยาศาล”

พจนานุกรมฉบับเฉลิมพระเกียรติ พ.ศ. 2530 (2531 : 61) ได้อธิบายของคำว่า กู
 ไว้ว่า กู เป็นภาษาโบราณถิ่นพายัพ และเป็นคำนาม หมายถึง อนุสาวรีย์ กูฎิ หรือ เจดีย์ แต่ถ้าเป็น
 คำกริยา จะหมายถึง การส่งเสียงเป็นสัญญาณให้รู้ว่าอยู่ที่ไหน. กูไม่กลับ (สำนวน) ก. ไม่ฟังคำ
 ทักทวน, ห้ามไม่ฟัง

คำว่า “ปราสาท์” ในพจนานุกรมฉบับเฉลิมพระเกียรติ พ.ศ. 2530 (2531 : 325)
 อธิบายไว้ว่า ปราสาท์ เป็นคำนาม หมายถึง สถาปัตยกรรมที่มียอดสูงขึ้นไป มีรูปทรงคล้ายฝัก
 ข้าวโพด และมีฝักเพกาปักอยู่ข้างบน. ปราสาท์ทิศ หมายถึง ปราสาท์เล็ก ที่ทำขึ้นประกอบองค์
 ปราสาท์ประธาน มีจำนวน 4 องค์ ตรงกับทิศสำคัญ. ปราสาท์ปรา หมายถึง ปราสาท์ปราสาท์ที่มียอด
 ปราสาท์ประกอบ

ดังนั้น คำว่า ปราสาท์ กู จึงเป็นคำผสมระหว่างภาษาไทยโบราณกับภาษาถิ่น ซึ่ง
 หมายถึง สถาปัตยกรรมขอมโบราณ ที่มีรูปทรงคล้ายกับฝักข้าวโพด โดยสร้างขึ้นเพื่อใช้
 ประกอบกิจกรรมพิธีกรรมในลัทธิศาสนาพราหมณ์อินดูมาก่อน ที่พุทธศาสนาจะเข้ามามีอิทธิพล
 ส่วนใหญ่ชาวอีสานจะเรียกว่า “กู หรือ ปราสาท์กู” และมักจะเกี่ยวข้องกับประเพณีบุญสงกรานต์

ชาวอีสาน ที่ตั้งถิ่นฐานอยู่ใกล้ ๆ จะนิยมไปประกอบกิจพิธีกรรม ณ ที่แห่งนี้ จึงเรียกว่า “บุญสงฆ์” มาจนถึงปัจจุบัน

ความหมายของคำว่า “อโรคยาศาล”

เป็นคำ สันธิ ที่ถูกบัญญัติขึ้นใช้ในวงวิชาการด้าน โบราณคดีของไทย ในที่นี้จะแยกการผสมคำดังนี้

อโรคย มาจากคำว่า โรค แต่เติมคำวิพัตเข้าข้างหน้า ตามหลักภาษาบาลี สันสกฤต เป็นคำว่า อโรคะอโรคา และเป็นคำว่า “อโรคยา”

คำว่า “โรค” ในพจนานุกรมฉบับเฉลิมพระเกียรติ พ.ศ. 2530 (2531 : 458) อธิบายว่า ความเจ็บไข้, ความเจ็บป่วย, ความผิดปกติทางจิตใจ

ดังนั้น เมื่อเติม อะวิพัตเข้าไปข้างหน้าจึง หมายถึง ความไม่เจ็บไข้, ความไม่เจ็บป่วย หรือ ความไม่ผิดปกติทางจิตใจ

คำว่า “ศาล” น่าจะมาจากคำว่า อาคารศาลเจ้า แต่ถูกตัดออกไปโดยเจตนาจะเชื่อมคำให้กลืนกับคำว่า “ศาล” ในพจนานุกรมฉบับเฉลิมพระเกียรติ พ.ศ. 2530 (2531 : 503) อธิบายไว้หลายคำ แต่จะกล่าวเฉพาะ ศาลเท่านั้น “ศาล” เป็นคำนาม หมายถึง ที่ชำระความ, ที่เพร่ากษั สถิต ในที่นี้จะใช้นิยามความหมายที่ว่า ที่เพร่ากษั สถิต เท่านั้น

เมื่อรวมกันเข้าได้คำว่า อโรคยาศาล หมายถึง สถานที่เพร่ากษั สถิต เพื่อรักษาผู้คนไม่ให้เกิดเป็นโรค หรือหายจากการเป็นโรค หรือเจ็บป่วย เทพสถิตที่อยู่ในปรารงค์ ตามความเชื่อ ของพราหมณ์ หมายถึง พระพุทธโกลัซชยคุรุ โพชุรยประภา (เป็นพระโพธิสัตว์องค์หนึ่งในพุทธศาสนานิกายมหายาน ของจีน และทิเบต) ดังนั้นจึงมีนักวิชาการด้าน โบราณคดีสรุปไว้ว่า เป็นโรงพยาบาลที่ถูกสร้างขึ้นในสมัย พระเจ้าชัยวรมันที่ 7 แห่งขอม เพื่อเป็นที่พักรักษาผู้เดินทางมาแสวงบุญและเจ็บป่วยระหว่างทาง

2.2.2 ประวัติความเป็นมาของการสร้างปรารงค์

ศิลปะสถาปัตยกรรมอันสืบเนื่องมาจากลัทธิศาสนาพราหมณ์ หรือฮินดูนั้น ต่อมาภายหลังได้รับอิทธิพลความเชื่อทางศาสนาพุทธนิกายมหายาน จากการสืบค้นเบื้องต้น อรุณศักดิ์ กิ่งมณี (2543: 14) ได้กล่าวอ้างถึง หม่อมเจ้าสุภัทรรคิศจิ สุกุล (จัดพิมพ์หนังสือเรื่อง ศิลปะขอม โดยองค์การคำครุสภา) ถึงรูปแบบและอายุสมัยศิลปะขอม ดังนี้

ศิลปะก่อน เมืองพระนคร

1. สมัยพนมคา (Phanom Da) รวม พ.ศ. 1100-1150
2. สมัยสมโบร์ (Sombor) รวม พ.ศ. 1150 – 1200

3. สมัยไพรกเมง (prie Dmeng) พ.ศ. 1200 -1250
4. สมัยกำพงพระ (Krumpong Prah) พ.ศ. 1250 – 1350

ศิลปะสมัยเมืองพระนคร

5. สมัยกุเลน (Kulen) พ.ศ. 1350-1400
6. สมัยพะโค (Prah Ko) พ.ศ. 1400 – 1450
7. สมัยบาเค็ง (Bakheng) กลางพุทธศตวรรษที่ 15
8. สมัยเกาะแกร์ (Koh Ker) พ.ศ. 1450 – 1500
9. สมัยเปรรูป (Pre Rup) พ.ศ. 1500
10. สมัยบันทายเสรี (Banteay Srei) พ.ศ. 1500 – 1550
11. สมัยคลัง (Khleang) พ.ศ. 1550 -1600
12. สมัยบาปวน (Baphuon) พ.ศ. 1600 – 1650
13. สมัยนครวัด (Angkor Vat) พ.ศ. 1650 – 1700
14. สมัยบายน (Bayon) พ.ศ. 1700 – 1750

ศาสตราจารย์หม่อมราชวงศ์ สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์ ได้ศึกษาศิลปะเขมรในประเทศไทย โดยได้กล่าวว่ ปราสาทหินต่าง ๆ ที่มีอยู่ในภูมิภาคต่าง ๆ ของประเทศไทย มีลักษณะร่วมกับสมัยของเขมรหลายแห่งและมีทุกสมัยจนมาถึงสมัยพุทธศตวรรษที่ 18 ซึ่งจะไม่กล่าวในรายละเอียด แต่จากการกล่าวถึงในเอกสารกล่าวว่ ขอม กับ เขมร เป็นคนละความหมาย แต่ศิลปะของเขมรที่ไทยกล่าวถึงในช่วงแรกนี้ จะเรียกว่า “ศิลปะสมัยลพบุรี” ซึ่งตามความจริงหาใช่ที่เดียวเพราะมีรายละเอียดและการร่วมสมัยทับซ้อนกันอยู่ ดังนั้น ผู้วิจัยจึงยังคงแนวคิดสมัยลพบุรีตามแบบอย่างของกรมศิลปากรอยู่ เพื่อความสะดวกในการออกแบบเครื่องแต่งกายของตัวละคร นั่นเอง

อรุณศักดิ์ กิ่งมณี (2543 : 19 – 20) กล่าวถึง การสร้างปราสาทหรือปราสาท์กู่่นั้น มีจุดประสงค์ใช้ในการประกอบพิธีกรรมทางศาสนาเท่านั้น มิได้สร้างขึ้นเพื่ออยู่ร่วมอาศัยเหมือนที่คนไทยเข้าใจกัน เพราะวัสดุที่นำมาสร้างนั้น ทำจากอิฐ หิน หรือศิลาแลง แต่ปราสาทราชวังของกษัตริย์ประทับทำจากไม้ และนอกจากนี้ยังพอสรุปได้อีกว่า ตามคติความเชื่อของศาสนาฮินดู กล่าวว่ จักรวาล (โลก) ประกอบด้วย 5 ทวีป มีชมพูทวีป เป็นศูนย์กลาง มีเขาพระสุเมรุเป็นแกนกลางของจักรวาล มีแผ่นดินเป็นรูปวงแหวน 6 ชั้น กั้นรอบ มีมหาสมุทร 7 สมุทรล้อมรอบ และส่วนนอกมีกำแพงหินล้อมอีก ชั้นหนึ่ง ยอดเขาพระสุเมรุมีพระอิศวรประทับ มีเทพรักษา 8 ทิศ และทวารบาลเฝ้าดูแลรักษา ดังนั้น แนวคิดสำคัญของการออกแบบสร้างเทวสถาน

จึงต้องสร้างขึ้น เพื่อเป็นสื่อการติดต่อระหว่างมนุษย์กับเทพเจ้าเบื้องบน ฉะนั้นงานสถาปัตยกรรมนี้จึงเป็นการจำลองจักรวาล อันเป็นดินแดนขององค์เทพประทับ เมื่อยามเสด็จลงมาสู่พื้นดิน ดังนั้น จึงสร้างรูปเคารพ เป็นเทพเจ้าไว้แทนในห้วงกลางของเทวสถาน ที่เรียกว่า “ห้องครรภคฤหะ”

2.2.3 องค์ประกอบของปราสาท

องค์ประกอบของปราสาท ในที่นี้หมายถึง ส่วนประกอบต่าง ๆ ที่รวมกันเข้าเป็นตัวปราสาท หรือปราสาทค์ เพื่อให้ผู้ศึกษาได้รู้เข้าใจตรงกันจึงได้รวบรวม ชื่อที่ใช้เรียกส่วนต่าง ๆ ดังนี้ (อรุณศักดิ์ กิ่งมณี, 2543 : 25)

ปราสาท เป็นชื่อเรียกสถาปัตยกรรมประเภทหนึ่งของศิลปะขอม โดยเป็นอาคารที่มีเรือนยอดซ้อนกันหลายชั้น และมีห้องครรภคฤหะอยู่ภายในนั้น สถาปัตยกรรมเช่นนี้ได้รับอิทธิพลมาจากสถาปัตยกรรมของอินเดียได้ โดยเรียกกันตามภาษาสันสกฤตว่า “ปราสาท” (Prasada)

บรรณาลัย เป็นชื่อเรียกอาคารขนาดเล็ก ซึ่งส่วนใหญ่ตั้งอยู่ภายในเขตกำแพงแก้ว บริเวณมุมของลานด้านหน้าปราสาทประธาน (อาจมีหลังเดี่ยวหรือสองหลัง ถ้ามีหลังเดี่ยวมักอยู่ด้านทิศใต้) อาคารเช่นนี้เรียกกันหลายชื่อ อาทิเช่น บรรณศาลา หอสมุด วิหาร หรือหอเก็บคัมภีร์ เป็นต้น แม้ยังไม่ทราบวัตถุประสงค์แน่ชัดของอาคารลักษณะนี้ แต่เชื่อกันว่าน่าจะเป็นที่เก็บคัมภีร์หรือวิหารสำหรับประดิษฐานเทพชั้นรอง บรรณาลัยมักสร้างเป็นอาคารรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าหลังคาทรงแหลี่ยม โค้ง และหันหน้าเข้าสู่ปราสาทประธาน

โคปุระ (Gopura) หรือเรียกกันว่า “ประตูซุ้ม” ใช้ประ โยชน์เป็นช่องประตูสำหรับการเข้าสู่ศาสนสถาน ประตูซุ้มเช่นนี้ จะมีต้นเค้ามาจากสถาปัตยกรรม ศิลปะอินเดียได้ (ซึ่งนิยมให้ความสำคัญกับโคปุระมากจนบางครั้งกลายเป็นส่วนสำคัญของเทวสถาน) โคปุระหรือประตูซุ้มในศิลปะขอมจะอยู่บริเวณกึ่งกลางกำแพงแก้วเพื่อใช้เป็นทางเข้าด้านหน้า และสำหรับศาสนสถานขนาดใหญ่ ก็อาจจะมีโคปุระอยู่ที่ด้านหลังหรือมีอยู่ทั้ง 4 ด้าน ด้วยก็ได้ นอกจากนี้โคปุระมักทำเป็นห้องโถงอยู่กลาง (และอาจมีห้องมุขขนาดอยู่ทั้ง 2 ข้าง สำหรับศาสนสถานขนาดใหญ่) ซึ่งส่วนใหญ่ห้องเหล่านี้ใช้ประดิษฐานรูปเคารพชั้นรอง เทพพาหนะขององค์เทพ ศิวาจาริก เป็นต้น

เสานางเรียง (เรียกกันอีกหลายชื่อ เช่น เสานางจรัล เสาทียน) มีลักษณะเป็นเสาหินทรงสี่เหลี่ยม ยอดเสาสลักคล้ายรูปดอกบัวตูม หรือแท่งสี่เหลี่ยมปลายมน เสานางเรียงเหล่านี้ส่วนใหญ่ใช้ปักเรียงรายเป็นระยะ ๆ อยู่บริเวณของทางเดินทั้งสองข้าง เพื่อนำเข้าสู่ศาสนสถาน

ทับหลัง หมายถึง แท่งหินทรงสี่เหลี่ยมผืนผ้าที่อยู่เหนือกรอบประตูตอนบน ซึ่งมีหน้าที่เหมือนชื่อในการถ่ายน้ำหนักโครงสร้างของสถาปัตยกรรม ลงสู่กรอบประตูด้านข้าง ทับหลังที่พบในปราสาทหินอาจแบ่งได้ 2 แบบ คือ ทับหลังจริงซึ่งทำหน้าที่รับน้ำหนักโครงสร้างอาคารและทับหลังประดับ ที่ทำขึ้นเพื่อใช้ประดับตกแต่งอาคาร โดยพบว่า ทับหลังส่วนใหญ่มีการแกะสลักหินเป็นลวดลายต่าง ๆ ซึ่งนักวิชาการได้ใช้รูปแบบและลวดลายของทับหลังเป็นส่วนหนึ่งในการกำหนดอายุของศาสนสถานได้

หน้าบัน หมายถึง แผ่นหินที่เรียงซ้อนกันเป็นทรงสามเหลี่ยมอยู่เหนือทับหลัง (เป็นส่วนบนของกรอบประตู) โดยส่วนใหญ่กรอบข้างหน้าบันมักนิยมทำเป็นลำตัวและเศียรนาควางอยู่เหนือเสากรอบประตู ส่วนตัวหน้าบัน ข้างขอมนิยมสลักเป็นภาพเล่าเรื่องทางศาสนา หรือลวดลายต่าง ๆ ซึ่งสามารถใช้ในการศึกษารูปแบบศิลปะได้เช่นกัน

เสาประดับกรอบประตู หรือ เรียกว่า เสาอิงประตู เนื่องจากมีตำแหน่งอยู่บริเวณด้านหน้าของวงกบกรอบประตู ซึ่งเป็นการประดับตกแต่ง (และอาจช่วยถ่ายเทน้ำหนักของทับหลังด้วย) เสาประดับกรอบประตูนี้สมัยแรก ๆ ทำเป็นเสากลม และต่อมามีลักษณะเป็นเสาแปดเหลี่ยมสลักลวดลายต่าง ๆ ซึ่งสามารถใช้ในการกำหนดรูปแบบทางศิลปะได้

เสาดัดกับผนัง หมายถึง แท่งหินรูปเสาสี่เหลี่ยมที่อยู่ด้านข้างกับกรอบประตู ซึ่งรองรับหน้าบันส่วนบน เสาดัดกับผนังเหล่านี้ส่วนใหญ่นิยมสลักลวดลายอย่างงดงาม ซึ่งลวดลายบางอย่างใช้จัดแบ่งรูปแบบศิลปะได้ สำหรับทางตอนล่างของเสาดัดกับผนัง บางครั้งพบว่าได้สลักเป็นภาพเทพ-ภาพเล่าเรื่อง-ฤๅษี-และสัตว์ต่าง ๆ ในเขตป่าหิมพานต์เอาไว้ด้วย

ชั้นเชิงบาตร เรียกกันหลายชื่อเช่น ชั้นวิมาน หรือ ชั้นบัณฺฑูร ซึ่งชั้นวิมานเหล่านี้เป็นการย่อจำลองลักษณะของเรือนธาตุซ้อนกันขึ้นไปเป็นชั้น ๆ (นักปราชญ์บางท่านว่าคล้ายเป็นการจำลองวิมานของเทพในชั้นฟ้า) สำหรับคำว่า “เชิงบาตร” นั้น เข้าใจว่าคงหมายถึงเป็นตำแหน่งที่รองรับส่วนบนเอาไว้

ซุ้มบัณฺฑูร หมายถึง ซุ้มหน้าบันขนาดเล็กของชั้นเชิงบาตร (ที่เป็นการย่อจำลองจากเรือนธาตุขึ้นไป) ส่วนใหญ่นิยมสลักภาพเล่าเรื่องภาพบุคคล หรือสายพันธุ์พฤกษา

บันแถลง (บางครั้งอาจเรียกว่า บรรพแถลง) หมายถึง แท่งหินรูปจั่ว (ทรงเหลี่ยม) ปักอยู่ด้านหน้าซุ้มบัณฺฑูร (ของชั้นเชิงบาตร) บันแถลงนั้นเข้าใจว่าเป็นรูปลักษณะของวิมาน จึงพบว่ามี การสลักเป็นภาพเทพต่าง ๆ อยู่ภายในนั้นด้วย

2.2.4 ประโยชน์ของปรากฏ์

จากการศึกษาความรู้ทั่วไปเกี่ยวกับปรากฏ์ หรือ อโรคยาศาลนั้น มิได้กล่าวถึงประโยชน์ที่ได้รับอย่างชัดเจน เพียงแต่ทราบช่วงระยะเวลาสมัยยุคนครวัด และสมัยบาชน โดยเฉพาะสมเด็จพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 จะทรงโปรดฯ ให้สร้างอโรคยาศาลไว้ สำหรับผู้ที่เดินทางมาแสวงบุญจากที่ต่าง ๆ เข้าสู่ครวัด โดยเฉพาะในบริเวณภาคอีสานนั้นจะมีมากที่สุด ซึ่งนั่นแสดงให้เห็นว่าอิทธิพลขอมมีมากในบริเวณแห่งนี้ ดังนั้น ผู้วิจัยจึงขอสรุปถึงประโยชน์ของปรากฏ์ ตามความเข้าใจดังนี้

1. ด้านประวัติศาสตร์และโบราณคดี

ทำให้ผู้ศึกษาได้ทราบถึงประวัติศาสตร์ชาติพันธุ์ของมนุษย์ในอดีต โดยยึดหลักฐานจากโบราณสถาน โบราณวัตถุที่ปรากฏ แล้วนำไปสู่การค้นคว้าอย่างจริงจัง ทำให้รู้ว่ามีมนุษย์ในดินแดนแถบนี้ได้สร้างอารยธรรมที่ยิ่งใหญ่เอาไว้มาแล้วหลายร้อยปี

2. ด้านสังคมการร่วมกลุ่มชนเพื่อสร้างอารยธรรม

แสดงให้เห็นสังคมมนุษย์ที่รวมตัวกันสร้างบ้านแปลงเมือง ความเจริญรุ่งเรืองของเมืองต่าง ๆ แล้วอพยพเคลื่อนย้ายถิ่นฐานจากเดิมไปสร้างแหล่งใหม่ ซึ่งให้เห็นถึงความคิด ความเจริญทางด้านเทคโนโลยีที่สูงส่ง ที่นำมาใช้วางแผนแบบแปลนในการสร้างเมืองของคนโบราณ

3. ด้านจิตใจ หรือความศรัทธาทางศาสนา

เป็นจุดศูนย์กลางของการจัดกิจกรรมพิธีอันเกี่ยวกับความเชื่อ ความศรัทธาอย่างแรงกล้าในศาสนาฮินดู (พราหมณ์) ในการที่จะใช้กระทำการเคารพ เช่น สรวง บวงพตี หรือ คิคต้อสื่อสารกับพระผู้เป็นเจ้า ตามลัทธิศาสนาฮินดู ซึ่งนำมาสู่แห่งความสันติสุข โดยเฉพาะความสุขทางจิตใจ

4. ด้านทั่วไป

มิได้เจาะจงเพียงอย่างเดียวอย่างหนึ่ง ดังเช่น ใช้เป็นที่พักอาศัยของผู้เดินทาง ไกล เพื่อไปค้าขาย ไปพบญาติต่างเมือง หรือไปประกอบพิธีกรรมความเชื่อที่เป็นจุดศูนย์กลาง (จักรวาล) เป็นจุดพักรักษาผู้เจ็บไข้ได้ป่วยในการเดินทาง (สถานีอนามัย) เป็นจุดรวมพิธีกรรมของชุมชนประจำปี เช่น บุญสงกรานต์ (ปีใหม่) ในช่วงเดือนห้า (เมษายน) ของทุกปี ทำให้ชาวบ้านตามหมู่บ้านต่าง ๆ ได้มาพบปะและทำกิจกรรมร่วมกัน อันก่อให้เกิดความรัก ความสามัคคีของคนในสังคม รู้จักการขอโทษ การให้อภัย ความรัก ความเสียสละ ตลอดจนการสร้างสรรค์ผลงานศิลปะ และเศรษฐกิจท้องถิ่นหมุนเวียน ซึ่งอาจจะกล่าวได้ว่า มีประโยชน์ทั้งทางตรงและทางอ้อม ปัจจุบัน โบราณสถานตามแหล่งต่าง ๆ เหล่านี้กระทรวงการท่องเที่ยว และการกีฬา

แห่งประเทศไทย ได้ส่งเสริมให้เป็นแหล่งท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมได้ให้ความรู้ความเข้าใจใน มาตุภูมิของตน และภาคภูมิใจในบรรพบุรุษและสำนึกในบุญคุณที่บรรพบุรุษเหล่านั้นได้ สร้างสรรค์สิ่งที่ดีให้กับตนเอง และจะต้องรักษาไว้ชั่วกาลนิรันดร์

2.3 ความรู้เกี่ยวกับศิลปวัฒนธรรมด้านการแสดงอีสาน

ในที่นี้จะกล่าวถึงพื้นฐานเกี่ยวกับศิลปวัฒนธรรม ด้านการแสดงของชาวอีสาน ตามลำดับดังนี้

2.3.1 ความหมายของคำว่า “วัฒนธรรม”

2.3.2 การกำเนิดวัฒนธรรม

2.3.3 ประเภทของวัฒนธรรม

2.3.4 องค์ประกอบของวัฒนธรรม

2.3.5 สถานที่ตั้งของภาคอีสาน

2.3.6 ประวัติความเป็นมาของภาคอีสาน

2.3.7 ประเพณีของชาวอีสาน

2.3.8 ประเภทการแสดงของชาวอีสาน

2.3.1 ความหมายของคำว่า “วัฒนธรรม”

วัฒนธรรมเป็นคำสมาสระหว่างคำว่า วัฒน + ธรรม “วัฒน” แปลว่า เจริญงอกงาม รุ่งเรือง ส่วน “ธรรม” แปลว่า กฎ ระเบียบ หรือข้อปฏิบัติ เมื่อรวมกันแล้ววัฒนธรรม หมายถึง ความมีระเบียบวินัย ถ้ากล่าวถึงตัวบุคคล ก็หมายถึง ผู้มีระเบียบวินัยที่ดี

วัฒนธรรม ตรงกับภาษาอังกฤษว่า “Culture” มาจากรากศัพท์ Cutura ในภาษาละติน หมายถึง การเพาะปลูก หรือการปลูกฝัง ฉะนั้นการเพาะปลูกหรือการปลูกฝัง จึงหมายถึง การอบรมบ่มนิสัยสั่งสอนอันเป็นการปลูกฝังให้มนุษย์เกิดความเจริญงอกงามไปในทางที่ดี

ทางสังคมวิทยา ถือว่าเป็นศัพท์ทางวิชาการ ซึ่งหมายถึง วิชาการดำเนินชีวิตการสอน แห่งพฤติกรรม และบรรดาศักดิ์งานทั้งมวลที่มนุษย์ได้สร้างสรรค์ขึ้น ตลอดจน ความคิด ความเชื่อ และความรู้ เป็นต้น

อาณันท์ อาภิรม (2519 : 100 – 101) ได้อ้างถึงพระยาอนุমানราชชน ได้อธิบาย คำว่า “วัฒนธรรม” หมายถึง สิ่งที่มีมนุษย์เปลี่ยนแปลงปรับปรุงหรือผลิตขึ้น เพื่อความเจริญงอกงามใน วิธีชีวิตของมนุษย์ในส่วนรวมที่ถ่ายทอดกันได้ เลียนกันได้ เอาอย่างกันได้

วัฒนธรรม จึงหมายถึง สิ่งที่เป็นผลงานของมนุษย์ที่ได้รับการเรียนรู้สืบทอดกันมา เป็นประเพณี ค่านิยม ความคิดเห็น ความรู้สึก ความประเพณี กิริยาอาการ หรือการกระทำใด ๆ ของมนุษย์โดยรวมเป็นแบบเดียวกันที่แสดงออกให้เห็นปรากฏ เช่น ภาษา ศิลปะ ความเชื่อ ระเบียบ ประเพณี เป็นต้น ดังนั้นวัฒนธรรมจึงถือได้ว่าเป็นมรดกของสังคม และสังคมจะต้องช่วยกันรักษาไว้

2.3.2 การกำเนิดวัฒนธรรม

วัฒนธรรมเป็นผลงานของมนุษย์สร้างสรรค์ขึ้น ทั้งนี้เนื่องจากมนุษย์ที่มีปัจจัยหลายอย่าง มาสนับสนุนในการสร้างสรรค์วัฒนธรรม อานนท์ อากาภิรม (2519 : 103 – 104) สรุปไว้ดังนี้

1. มนุษย์มีสมองอันทรงคุณภาพ มีความสามารถในการเรียนรู้สิ่งต่าง ๆ ได้ดี ไม่ว่าจะเป็นรูปธรรมหรือนามธรรม มีความสามารถในการเชื่อมเวลา เพราะสามารถจดจำเหตุการณ์ในอดีตถึงปัจจุบัน ตลอดจนสามารถคาดคะเนในสิ่งต่าง ๆ ว่าจะเกิดขึ้นในอนาคตได้

2. มนุษย์ปราศจากสัญชาตเวก ไม่เหมือนกับสัตว์โดยทั่วไปที่มีสัญชาตเวก นักจิตวิทยาบอกว่า มนุษย์มีเพียงแรงขับเท่านั้น ฉะนั้นมนุษย์จึงจำต้องแสวงหาสิ่งต่าง ๆ มาเพื่อบำบัดความต้องการทางกายภาพ ทางสังคม ทางจิตใจ ดังนั้นมนุษย์จึงต้องได้รับการอบรมให้รู้ระเบียบสังคม โดยคนรุ่นก่อนเป็นผู้อบรมหรือถ่ายทอดให้แก่คนรุ่นหลัง

3. มนุษย์มีภาษา โครงสร้างของร่างกายเอื้อต่อการที่จะทำให้มนุษย์สามารถใช้เสียงเป็นสื่อได้หลากหลาย ฉะนั้นภาษาจึงเป็นเครื่องมือที่สำคัญที่สุดในการอบรมสั่งสอนเรียนรู้ อันเป็นต้นเหตุของการเกิดวัฒนธรรม

สรุปได้ว่า การเกิดวัฒนธรรมของมนุษย์เกิดขึ้น โดยความสามารถพิเศษในตัวของมนุษย์เอง ซึ่งประกอบด้วยปัจจัยสำคัญ 3 ประการคือ มนุษย์มีมันสมองที่มีคุณภาพ มนุษย์ปราศจากสัญชาตเวก และมนุษย์มีภาษาเป็นสื่อ และวัฒนธรรมเริ่มมีมาพร้อมกับการเกิดสังคม มนุษย์ มนุษย์เป็นผู้สร้าง เป็นผู้ใช้ เป็นผู้ถ่ายทอด เป็นผู้ควบคุม โดยเจตนาเพื่อประโยชน์สุขของมวลมนุษยน์นั่นเอง

2.3.3 ประเภทของวัฒนธรรม

อานนท์ อากาภิรม (2519 : 104) ได้แบ่งประเภทของวัฒนธรรมเป็น 2 ประเภท คือ

1. วัฒนธรรมที่เกี่ยวกับวัตถุ (Material culture) ได้แก่ วัตถุอันเกิดจากการประดิษฐ์ของมนุษย์ เช่น ถ้วย จาน ชาม ช้อน ส้อม ตีกรามบ้านช่อง และถนนหนทาง ตลอดจนผลงานในทางศิลปกรรมของมนุษย์ เช่น ภาพวาด รูปปั้น เป็นต้น

2. วัฒนธรรมที่ไม่เกี่ยวข้องกับวัตถุ (Non-Material Culture) ได้แก่ แบบแผน พฤติกรรม ความคิด ความเชื่อ ภาษา ศีลธรรม ประชญา และกฎหมาย

2.3.4 องค์ประกอบของวัฒนธรรม

วัฒนธรรมเป็นผลจากการที่มนุษย์ได้เข้าควบคุมธรรมชาติและพฤติกรรมของมนุษย์ ทำให้เกิดการจัดระเบียบทางสังคม ระบบความเชื่อ ศิลปกรรม ค่านิยม และวิทยาการต่าง ๆ ฉะนั้น จึงอาจแยกองค์ประกอบของวัฒนธรรมได้ดังนี้

1. องค์มิตติ (Concept) ได้แก่ ความเชื่อ ความคิด ความเข้าใจ และอุดมการณ์ ต่าง ๆ เช่น ความเชื่อในเรื่องพระเจ้าองค์เดียว ความคิดในเรื่องระบบเศรษฐกิจ ความเข้าใจในเรื่องราวของมนุษย์และอุดมการณ์ คือ แผนการความคิดเห็นของตน

2. องค์พิธีการ (Usags) ได้แก่ ขนบธรรมเนียมประเพณี ซึ่งแสดงออกในรูปแบบ พิธีกรรมต่าง เช่น ประเพณีการโกนผมไฟ พิธีสมรส พิธีตั้งศพ พิธีนั่งโต๊ะรับประทานอาหาร และพิธีแต่งกาย

3. องค์การ (Organization) ได้แก่ องค์การสถาบัน สมาคมหรือสโมสร ซึ่งได้ตั้งขึ้นอย่างมีระบบระเบียบกล่าวคือ กฎเกณฑ์ระเบียบข้อบังคับ มีวิธีการดำเนินงานอย่างมีระบบ และมีวัตถุประสงค์ที่แน่นอน องค์การที่เล็กที่สุดก็คือ ครอบครัว และองค์ที่ใหญ่ที่สุดก็คือ องค์การสหประชาชาติ

4. องค์วัตถุ (Instrumental and Symbolic object) องค์วัตถุที่มีรูปร่างสามารถจับต้องได้ เรียกว่า วัฒนธรรมทางวัตถุ ได้แก่ เครื่องมือ เครื่องใช้ ในระบบเกษตรกรรม ระบบอุตสาหกรรม และเครื่องมือเครื่องใช้ในทางวัฒนธรรม เช่น คนโทน้ำ จาน ถ้วย และมีด เป็นต้น ตลอดจนผลิตผลของมนุษย์ในทางศิลปะกรรม เช่น ภาพเขียน รูปปั้น ส่วนของวัตถุที่ไม่มีรูปร่างแต่เป็นเครื่องหมายแสดงถึงสัญลักษณ์ (Symbol) ได้แก่ ภาษา ตัวเลข เป็นต้น

สรุปได้ว่า วัฒนธรรม หมายถึง ผลงานที่มนุษย์เป็นผู้สร้างสรรค์ขึ้นมาใช้อย่างมีคุณภาพ เพื่อประโยชน์สุข การเกิดวัฒนธรรมเกิดขึ้นจากน้ำมือและความคิดของมนุษย์ วัฒนธรรมสามารถแบ่งออกเป็น 2 ลักษณะ คือ วัฒนธรรมที่เกี่ยวกับวัตถุ และวัฒนธรรมที่ไม่เกี่ยวกับวัตถุ วัฒนธรรมมีองค์ประกอบหลัก 4 อย่างด้วยกันคือ ต้องมี มิตติ พิธีการ องค์การ และองค์วัตถุ ฉะนั้นทุกชาติ ทุกภาษา ทุกสังคม จึงต้องมีวัฒนธรรมเป็นของตนเอง

3.3.5 ลักษณะสถานที่ตั้งของภาคอีสาน

ภาคอีสาน หรือบางที่เรียกว่า “ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ” ซึ่งเป็นภูมิภาคหนึ่งใน 4 ของประเทศไทย ปัจจุบันมีทั้งหมด 19 จังหวัด มีเนื้อที่มากที่สุด เป็นดินแดนที่ค่อนข้างแห้งแล้ง

กันดาร ประชากรมีรายได้อ่อนข้างต่ำ ปัญหาความยากจน และการอพยพถิ่นฐานไปขายแรงงาน ในถิ่นอื่นมีมาก แต่ในขณะที่เดียวกัน ภาคอีสานกลับเป็นอู่อารยธรรมที่มีความเจริญรุ่งเรืองมาแต่สมัยโบราณ

ลักษณะภูมิประเทศของภาคอีสานนั้นเป็นที่ราบกว้างใหญ่ เรียกว่า “ที่ราบสูงโคราช” มีแอ่งลุ่มน้ำอยู่ 2 แห่งคือ แอ่งลุ่มน้ำชี มูล และแอ่งลุ่มน้ำสกลนคร มีเทือกเขาเพชรบูรณ์ และคงพญาเย็นกั้นอยู่ทางทิศตะวันตก มีเทือกเขาสันกำแพงและพนมดงรักกั้นอยู่ทางทิศใต้ และอีกด้านคือ ทิศเหนือ และทิศตะวันออกจรดฝั่งแม่น้ำโขง เมื่อพิจารณาจากสภาพทางภูมิศาสตร์แบ่งภาคอีสานได้ 2 กลุ่ม คือ

1. กลุ่มอีสานเหนือ หรือที่ราบตอนบนที่เรียกว่า “แอ่งสกลนคร” ได้แก่ เขตจังหวัดเลย หนองบัวลำภู หนองคาย อุดรธานี ขอนแก่น ชัยภูมิ มหาสารคาม ร้อยเอ็ด มุกดาหาร สกลนคร บึงกาฬ อำนาจเจริญ และอุบลราชธานี คนส่วนใหญ่ใช้ภาษาพูดไทยอีสาน หรือภาษาลาว เพราะเป็นกลุ่มที่สืบทอดวัฒนธรรมมาจากกลุ่มลุ่มน้ำโขง โดยบรรพบุรุษอพยพมาจากดินแดนล้านช้าง ข้ามมาตั้งถิ่นฐานในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ชนพื้นถิ่นโดยทั่วไปเป็นกลุ่มไทยลาว และปะปนกับชนกลุ่มน้อย เช่น ผู้ไทย แสก ช้อ โส้ โย้ย เป็นต้น

2. กลุ่มอีสานใต้ ตั้งอยู่บริเวณที่เรียกว่า “แอ่งโคราช” ได้แก่ จังหวัดนครราชสีมา บุรีรัมย์ ศรีสะเกษ และสุรินทร์ ชาวอีสานใต้มีการสืบทอดวัฒนธรรมเป็น 2 แบบ คือแบบกลุ่มวัฒนธรรมเขมร – ลาว และแบบกลุ่มวัฒนธรรมโคราช

2.3.6 ประวัติความเป็นมาของภาคอีสาน

ชัชวาลย์ วงษ์ประเสริฐ (2533 : 2) ได้กล่าวอ้างถึง (พิสิฐ เจริญวงศ์, 2531 : 46) ไว้ว่า ดินแดนภาคอีสานอุดมไปด้วยแหล่งโบราณคดีมากกว่า 1,500 แห่ง ซึ่งให้เห็นว่ามีมนุษย์เคยอาศัยอยู่ในบริเวณแห่งนี้มาตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ เช่น ที่บ้านเชียง ในจังหวัดอุดรธานี มนุษย์ในช่วงนี้เป็นสังคมล่าสัตว์ เร่รอนไปตามแหล่งอาหาร ซึ่งพบวัตถุเครื่องมือหินหลายขนาด แพร่กระจายอยู่ในจังหวัดต่างๆ เช่น หนองคาย เลย นครพนม และนครราชสีมา ต่อมาสังคมพัฒนามาเป็นสังคมแบบเกษตรกรรม และก่อกำเนิดเป็นชุมชน เช่น บ้านเชียง นั้นมีหลักฐานยืนยันว่ามีอายุประมาณ 5,000 ปี

ดังนั้น ภาคอีสาน จึงได้พัฒนากันอย่างต่อเนื่องจากชุมชนหมู่บ้าน มาเป็นสังคมเมือง เมื่อประมาณ 2,000 ปีมาแล้ว แล้วยังรวมบ้านเมืองเป็นแคว้นแคว้น และมีความสัมพันธ์กับแคว้นแคว้นใกล้เคียง แต่มิได้เป็นเพียงการแลกเปลี่ยนทางวัตถุและอารยธรรมเท่านั้น หากยังส่งผลต่อเนื่องไปถึงระบบความคิด และคติความเชื่อต่าง ๆ อีกด้วย โดยเฉพาะกระแสความเชื่อ

ในพุทธศาสนาได้แผ่เข้าสู่อีสานผ่านลุ่มน้ำเจ้าพระยาในขณะที่ศาสนาฮินดูได้เคลื่อนเข้าสู่ดินแดนนี้ผ่านทางปากแม่น้ำโขง สู่อณาจักรขอมโบราณ และได้เป็นศาสนาของชาวบ้านท้องถิ่นอีสานในที่สุด ซึ่งชาวบ้านในแถบลุ่มน้ำโขงยังยึดมั่นกับศาสนาแบบชาวบ้านอย่างเหนียวแน่น โดยเฉพาะลัทธิความเชื่อในเรื่องภูต ผีวิญญาณ จะเห็นได้จากการกำหนดรูปแบบความคิดของชาวบ้านอีสานที่มีต่อสิ่งต่าง ๆ ยังผูกพันกับภูต ผีวิญญาณและพุทธศาสนาแบบชาวบ้าน

ความเชื่อดังกล่าวเป็นคติความเชื่อที่มีความหมายต่อการดำรงชีวิตของชาวอีสาน ตั้งแต่ระดับครอบครัว ระดับหมู่บ้าน และระดับรัฐ ข้อมูลท้องถิ่นทั้งด้านภาษา วรรณกรรม พิธีกรรม ตลอดจนแบบแผนในการดำรงชีวิตของชาวอีสาน โดยเฉพาะหลักฐานทางพุทธศาสนา ไม่สามารถสนองตอบความต้องการทางจิตใจ หรือสามารถเป็นที่พึ่งทางใจในขณะที่เกิดมีภัยพิบัติซึ่งเกิดจากธรรมชาติ เช่น น้ำท่วมฉับพลัน ความแห้งแล้ง ความหนาวเหน็บ อย่างแสนสาหัส ดังนั้นจึงหันไปพึ่งพา เทวดา ฟีดิน ภูตผีวิญญาณ ดังเช่น ผีฟ้า ผีตาแฮก ผีปู่ตา ตลอดจนผีมหีเหล็ก หลักเมืองแทน เป็นต้น

มูลเหตุแห่งความเชื่อ ที่ว่าธรรมชาติทั้งหลายไม่ว่าจะดิน น้ำ พืช สัตว์ มนุษย์ เกิดขึ้นได้ในโลกก็เพราะอำนาจของผีฟ้าหรือผีแดน กรมศิลป์ากร (2506 : 137-139) ได้กล่าวว่ พงสาวดารล้านช้างถึงชนกลุ่มแรก ได้ออกมาจากน้ำเต้าปุ้น ว่าขุนทั้งสามคือ ปู่ตางเชิง ขุนเค็ก ขุนคานขออนุมติต่อพญาแดนกลับมาอยู่เมืองมนุษย์ตามเดิม โดยอ้างว่า “ข่อยนี้อยู่เมืองบน กับแก่นแล่นเมืองฟ้า ก็บ่เป็น” พญาแดนจึงอนุญาตให้มาอยู่ “นាប់อนน้อยอ้อยหนู” และให้ควายลงมาไถนาด้วย ต่อมาควายตัวนี้ตายลงจึงเกิดเป็นต้นน้ำเต้าปุ้นขึ้นที่ซากควาย และมีผลน้ำเต้าใหญ่มากผลหนึ่ง เมื่อแก่เต็มทีก็ไต่ยีนเสียงคนอยู่ในนั้นเป็นจำนวนมาก ขุนทั้งสามจึงเอาเหล็กซีเคงเจาะรูเพื่อให้คนออกมา 2 รู คือ พวกไทยลม กับไทยผิวคำล้าออกมาก่อนก็คือ บรรพบุรุษของพวกข่า ขอม เขมร และมอญแต่ยังมีคนเหลืออยู่อีกขุนทั้งสามจึงเอาสิ่วมาเจาะใหม่อีก 3 พวกที่ออกมา ร่นหลัง หรือร่นน้องนี้ออกจากรู้สิ่งไม่ถูกรวมคว้นจึงผิวกายขาวกว่า ซึ่งก็คือ บรรพบุรุษชาวพวกไทยเลิง ไทยล่อ หรือคนไทย คนลาว คนญวน

และนอกจากนี้ ธวัช ปุณโณชก (2525 : 23-28) ได้กล่าวถึงประวัติศาสตร์อีสานซึ่งพอสรุปได้ดังนี้ ภาคอีสานมีอารยธรรมโบราณเข้าสู่ชนหลายยุคหลายสมัย ตั้งแต่ยุคบ้านเชียงเมื่อประมาณ 5,000 ปีล่วงมาแล้ว ระหว่างพุทธศตวรรษที่ 12 – 16 อิทธิพลของอินเดียเป็นศิลปะแบบลพบุรี พุทธศตวรรษที่ 20 เป็นยุคอารยธรรมไทย แต่ช่วงระหว่างศตวรรษที่ 18-19 ได้ขาดหาย และนักโบราณคดีหาหลักฐานยังไม่พบ และนักประวัติศาสตร์เชื่อว่าชาวไทยลุ่มแม่น้ำโขงเริ่มต้น เป็นอาณาจักรม่นคง มีอิสระปกครองตนเองในสมัยพระเจ้าฟ้างุ้มราว พ.ศ. 1896 (ตรงกับ

สมัยของพระชาติไทยแห่งกรุงสุโขทัย) และอาณาจักรล้านช้าง ได้เจริญรุ่งเรืองถึงขีดสุดในสมัยของพระเจ้าสามแสนไทย และเป็นที่ยุติกันดีคือประเทศลาว อิทธิพลอารยธรรมของอาณาจักรล้านช้างไทยแผ่ขยายในบริเวณลุ่มน้ำโขง โดยเฉพาะดินแดนภาคอีสานของไทย การปกครองบ้านเมืองทางฝ่ายกรุงเทพฯ มิได้เข้ามาก้าวก้าวยการปกครองได้อนุโลมให้ปกครองแบบอาณาจักร (เจ้าเมือง อุปฮาด ราชวงศ์ และราชบุตร) ฉะนั้นจึงเป็นผลต่อหัวเมืองอีสานที่ยังคงรักษาวัฒนธรรมประเพณีแบบดั้งเดิมเอาไว้มาจนถึงปัจจุบันถึงแม้ว่าดินแดนส่วนนี้จะอยู่ภายใต้การปกครองของประเทศไทย และบางอย่างได้รับเอาวัฒนธรรมของไทยภาคกลางเข้ามาผสมผสานกับวัฒนธรรมดั้งเดิมได้อย่างกลมกลืน

2.3.7 ประเพณีของชาวอีสาน

พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน 2525 (2538 : 508) ให้ความหมายว่า ประเพณี หมายถึง “สิ่งที่นิยมนับถือประพฤติปฏิบัติสืบๆ กันมาจนเป็นแบบแผน ขนบธรรมเนียม หรือจารีตประเพณี ประเพณีนิยมคือประเพณีของสังคมที่ถือปฏิบัติสืบต่อกันมา”

อานนท์ อากาศิรม (2519 : 113) อ้างถึงพระยาอนุนามราชธน อธิบายว่า ประเพณีและวัฒนธรรมเมื่อว่าโดยเนื้อความ ก็เป็นสิ่งเดียวกัน คือ เป็นสิ่งซึ่งไม่ใช่มีอยู่ในธรรมชาติโดยตรง แต่เป็นสิ่งที่สังคมหรือคนในส่วนรวมสร้างให้มีขึ้น แล้วถ่ายทอดให้แก่กันได้

ประเภทของประเพณี

แบ่งออกได้เป็น 3 ประเภท คือ

1. จารีตประเพณี (More) เป็นประเพณีที่มีความสำคัญต่อสวัสดิภาพของสังคม และมีลักษณะบังคับให้สมาชิกในสังคมต้องปฏิบัติหรืองดเว้นปฏิบัติ หากผู้ใดฝ่าฝืนก็จะมีผลตามจารีตประเพณีที่ได้กำหนดโทษเอาไว้ เช่น พ่อแม่ มีหน้าที่ที่จะต้องเลี้ยงดูบุตรของตน ผู้ใดละเลยไม่ปฏิบัติถือว่ามีความผิด

2. ขนบประเพณี (Institution) เป็นประเพณีที่สังคมได้วางไว้ เป็นระเบียบแบบแผนทั้งโดยทางตรง คือ มีระเบียบวางไว้อย่างชัดเจน หรือ โดยปริยาย คือ เป็นที่ยุติกันหมู่สมาชิกของสังคมว่ามีขนบประเพณีปฏิบัติกันอย่างนั้นอย่างนี้ เช่น การทำบุญเลี้ยงพระ

3. ธรรมเนียมประเพณี (Convention) เป็นประเพณีเกี่ยวกับเรื่องธรรมชาติทั่วไป ซึ่งไม่ค่อยจะมีความสำคัญมากนัก มักจะได้รับการหมิ่นแคลนว่าเซซ หรือ ไม่มีมารยาท เช่น แต่งกายไม่ถูกกาลเทศะ เป็นต้น

ประเพณีฮีตสิบสองของชาวอีสาน

บุญศรี ตามแก้ว (ม.ป.ป. : 127 – 178) ได้กล่าวถึง ฮีตสิบสอง ว่า ฮีต คือ จารีต ฮีตครองโบราณ เป็นประเพณีธรรมเนียมสืบต่อกันมาเป็นแบบแผน มีความดี ความงาม ประเพณี 12 เดือน ของชาวอีสานที่ประพฤติปฏิบัติกันมาจึงเรียกว่า ฮีต 12 ซึ่งมีดังนี้

1. เดือนอ้าย จะทำบุญเข้ากรรม หรือเรียกว่าบุญเดือนอ้าย
2. เดือนยี่ เป็นบุญคูณลาน
3. เดือนสาม เป็น บุญข้าวจี่ และบุญมาฆะบูชา
4. เดือนสี่ เป็น บุญพระเวส (ผเวส)
5. เดือนห้า เป็น บุญสงกรานต์
6. เดือนหก เป็น บุญบั้งไฟ
7. เดือนเจ็ด เป็น บุญซำฮะ (ซำระ)
8. เดือนแปด เป็น บุญเข้าพรรษา
9. เดือนเก้า เป็น บุญข้าวประดับดิน
10. เดือนสิบ เป็น บุญข้าวสาก
11. เดือนสิบเอ็ด เป็น บุญออกพรรษา
12. เดือนสิบสอง เป็น บุญกฐิน

ทั้งสิบสองเดือนเป็นบุญประเพณีอันมีผลสืบเนื่องมาจากความเชื่อในลัทธิภูตผี วิญญาณ พิธีพราหมณ์และพุทธศาสนา ผสมกันไป ซึ่งเป็นการรวมพลังของคนในชุมชนอันจะก่อให้เกิดความรัก ความสามัคคี ความภาคภูมิใจในมาตุภูมิของตน และนอกจากนี้ประเพณีของชาวอีสานยังมีอีกหลายชนิด เช่น ประเพณีการบวชนาค ประเพณีการแต่งงาน ประเพณีการปลงศพ เป็นต้น

ประเพณีการเล่นและการแสดงของชาวอีสาน

ชัชวาลย์ วงษ์ประเสริฐ (2531 : 4-5) ได้กล่าวถึงประเพณีการเกิดการแสดงของชาวอีสาน ไว้พอสรุปได้ดังนี้

ชาวอีสานมีความยึดมั่นผูกพันกับลัทธิภูตผีวิญญาณ จะเห็นว่าพิธีกรรมโดยมาก จะกระทำผ่านชะง้า (หมอผี) มีการเซ่นสรวงบวงสรวง เพื่อให้เป็นที่ชื่นชอบของวิญญาณ ชะง้าจะสาทขยเวทมนตร์ สวดขับเห่ พรรณนาเนื้อความในลักษณะวิงวอน บทเพลงได้ถูกนำมาพัฒนาขึ้น แล้วนำเครื่องดนตรีมาบรรเลงประกอบ และมีการฟ้อนรำเกิดขึ้น เช่น พิธีการฟ้อนผีฟ้า เพื่อรักษาคนป่วย ไล่ทั้งบั้ง หรือเสกเต็นสาก หรือการเซ็งบั้งไฟ ตลอดจนการดำ ของหมอลำ เป็นต้น

ดังนั้น คนตรี การฟ้อนรำ การลำของชาวอีสาน แต่เดิมนั้นสืบเนื่องมาจากพิธีกรรม เพื่อเป็นการขอบคุณวิญญูญาณ หรือเทพเจ้าที่ได้อำนวยความอุดมสมบูรณ์ ความสุขสงบร่มเย็นมา ให้แก่ผู้คนในสังคม ในประชุมชนพงศาวดารของไทย ภาคที่ 1 เรื่อง พงศาวดารล้านช้าง ได้กล่าวถึง คนตรีและการฟ้อนของชาวอีสานว่า “พระยาเถนหลวง ได้ให้ศรีจันทร์พระเทวดาลงมาบอกสอน คนทั้งหลาย ได้เห็ด ฝัอง กลอง กรับ เจงเวง ปี่พาทย์ พิณ เพ็ยะ เพลงกลอน ได้สอนให้เล่นดนตรี ทั้งหมด และเล่าบอกส่วนครุขับฟ้อนอ่อนนะสิ่งสว่างระเบง ละมาง ทั้งหมดล้วนแล้ว ก็จึงเมื่อเล่า เมื่อไหว้แก่พญาเถนหลวงสู่ประการนั้นแล”

2.3.8 ประเภทการแสดงของชาวอีสาน

สามารถแบ่งออกได้เป็น 3 ประเภทคือ

1. เพลงพื้นบ้าน

เพลงพื้นบ้านอีสานสามารถแบ่งออกได้เป็น 2 กลุ่มคือ กลุ่มอีสานเหนือ และ กลุ่มอีสานใต้ มีดังนี้

กลุ่มที่ 1 กลุ่มอีสานเหนือ แบ่งออกได้เป็น 2 ชนิด คือ

1. เพลงพิธีกรรม เช่น การลำพระเวส การเทศน์มหาชาติ การแห่ต่าง ๆ เพลงประกอบพิธีของชาวผู้ไทย ชาวแสก ชาวโล้ การลำผีฟ้า การสวดสรภัญญ์ การสู่ขวัญ การร้องทำนอง เช่น เซ็งบั้งไฟ เซ็งนางคัง เซ็งนางแมว เซ็งผีตาโขน เป็นต้น

2. เพลงร้องเกี่ยวกับความสนุกสนาน ได้แก่ การลำชนิดต่าง ๆ เช่น หมอลำพื้น หมอลำกลอน หมอลำหมู๋ หมอลำเพลิน และหมอลำผีฟ้า เป็นต้น

กลุ่มที่ 2 กลุ่มอีสานใต้ แบ่งออกเป็น 2 กลุ่มย่อย คือ

1. กลุ่มวัฒนธรรมส่วย – เขมร แบ่งได้ 2 ชนิด คือ

- เพลงพิธีกรรม ได้แก่ เรือมมมีวด
- เพลงร้องเพื่อความสนุกสนาน ได้แก่ กันตรึมเจี๋ยง และอาโย

2. กลุ่มวัฒนธรรมโคราช ได้แก่ เพลงโคราช

2. ละครพื้นบ้าน แบ่งออกได้เป็น 3 ชนิด คือ

2.1 หมอลำ

2.2 หนังปะโมทัย

2.3 ลิเกเขมร

3. การฟ้อนของอีสาน แบ่งออกได้เป็น 8 กลุ่มใหญ่ ๆ ดังนี้

- 3.1 การฟ้อนเลียนแบบกิริยาอาการของสัตว์
- 3.2 การฟ้อนชุดโบราณคดี
- 3.3 การฟ้อนประกอบทำนองลำ
- 3.4 การฟ้อนชุดชุมชนเผ่าต่าง ๆ
- 3.5 การฟ้อนอันสืบเนื่องมาจากวรรณกรรม
- 3.6 การฟ้อนเพื่อเช่นสรวงบวงพื้ หรือบูชา
- 3.7 การฟ้อนศิลปะอาชีพ
- 3.8 การฟ้อนเพื่อความสนุกสนานรื่นเริง

ในที่นี้ประเภทของการแสดงของภาคอีสาน ซึ่งมีทั้งหมด 3 กลุ่มใหญ่ ผู้วิจัยไม่ขออธิบายรายละเอียดไว้ในเอกสารงานวิจัยฉบับนี้ แต่จำเป็นต้องรู้รายละเอียดมากกว่านี้อ่านประกอบเพิ่มเติมของชัชวาลย์ วงษ์ประเสริฐ เรื่องศิลปะการฟ้อนของภาคอีสาน

2.4 ความรู้เกี่ยวกับฉันทลักษณ์อีสาน

ผลงานเกี่ยวกับวรรณกรรมอีสานที่มีปรากฏในปัจจุบันเป็นผลแห่งความฉลาดของบรรพบุรุษ ที่พยายามจะรักษาสิ่งที่ดี ที่คนในสังคมต้องรู้ และนำไปปฏิบัติเพื่อประโยชน์สุขของตนเองและสังคม นักปราชญ์โบราณอีสาน ได้คิดสรรหาสัญลักษณ์ เครื่องหมายแทนคำพูด มาบันทึกเรื่องราวเอาไว้ และสิ่งนั้นก็คือ ตัวอักษรที่จะใช้เขียนไว้แทนคำพูดตัวอักษรอีสานที่ใช้บันทึกเรื่องราววรรณกรรมนั้นมีอยู่ 2 ชนิด และใช้ต่างกันตรงที่อักษรตัวธรรมใช้บันทึกคติธรรม และอักษรไทยน้อย ใช้บันทึกคติโลก และรูปแบบคำประพันธ์ก็สามารถแบ่งได้ 2 ลักษณะใหญ่ ๆ เช่นเดียวกันคือ คำประพันธ์ประเภทร้อยแก้ว และร้อยกรอง ส่วนฉันทลักษณ์ประเภทร้อยกรองอีสานนั้น มีผู้เรียกชื่อและแบ่งประเภทต่างกัน ในที่นี้ผู้วิจัยจะนำเสนอความรู้เบื้องต้นเกี่ยวกับฉันทลักษณ์อีสาน พอสังเขปดังนี้

- 2.4.1 ความหมายของคำว่า “ฉันทลักษณ์”
- 2.4.2 ประเภทของฉันทลักษณ์อีสาน
- 2.4.3 รูปแบบการประพันธ์โคลงสาร หรือกลอนอ่าน
- 2.4.4 รูปแบบการประพันธ์กาบ หรือกาพย์

2.4.1 ความหมายของคำว่า “ฉันทลักษณ์”

กระทรวงศึกษาธิการ (2519 : 72) ได้อธิบายไว้ว่า ฉันทลักษณ์ หมายถึง ระเบียบข้อบังคับต่าง ๆ ที่ใช้ในการร้อยกรอง การประพันธ์โดยเฉพาะ

ในตำราฉันทลักษณ์ ว่าด้วยการเรียบเรียงถ้อยคำ กาพย์ กลอน ร่าย โคลง และฉันท์ ตลอดจนการเรียบเรียงเป็นเรื่องยืดยาว เรียกว่า “บทประพันธ์” แต่ถ้าเป็นการเรียบเรียงตามภาษาที่ใช้เขียนหรือพูดจากันโดยทั่วไป ก็เรียกว่า “บทประพันธ์ร้อยแก้ว” หรือ คำร้อยแก้ว ดังนั้น คำประพันธ์ของไทยโดยทั่วไปจึงมี 2 ชนิด คือ ร้อยแก้ว และร้อยกรอง

2.4.1.1 ลักษณะบทร้อยแก้ว – บทร้อยกรอง

บทร้อยแก้ว หรือ คำร้อยแก้ว หมายถึง เรื่องที่แต่งขึ้นตามภาษาที่ใช้กันอยู่ทั่วไป แต่ต้องมีถ้อยคำที่เรียบเรียงขึ้นอย่างไพเราะ แต่ไม่ต้องมีฉันทลักษณ์ สัมผัส เสียงเอก – โท เสียงกรุ – ลหุ เหมือนบทร้อยกรอง

บทร้อยกรอง หมายถึง ถ้อยคำที่ผูกขึ้น ตามแบบบังคับของลักษณะคำประพันธ์ที่กำหนดไว้ เช่น บังคับด้วย กรุ – ลหุ คำเป็น – คำตาย เสียงเอก – โท และสัมผัสเป็นต้น

2.4.1.2 ประเภทของฉันทลักษณ์ประเภทร้อยกรองของไทย

บทร้อยกรองของไทยที่ควรทราบ มีดังนี้

- 1) โคลง ได้แก่ โคลง 2 โคลง 3 โคลงสี่ โคลงกระทู้ ๆ ฯลฯ
- 2) ฉันท์ ได้แก่ จิตรปทานันท์ วิชชุมาลาฉันท์ อุษาคีฉันท์ ฯลฯ
- 3) กาพย์ ได้แก่ กาพย์ยานี 11 กาพย์สุรางคนางค์ 28 และกาพย์ฉบัง 14

เป็นต้น

- 4) กลอน ได้แก่ กลอนหก กลอนแปด กลอนบทละคร และกลอนกลบท

เป็นต้น

- 5) ร่าย ได้แก่ ร่ายสุภาพ ร่ายโบราณ ร่ายคั่น และร่ายยาว เป็นต้น

2.4.2 ประเภทฉันทลักษณ์อีสาน

2.4.2.1 ลักษณะคำประพันธ์อีสาน

ประมวล พิมพ์เสน (2545 : ฉ 29-50) ได้กล่าวว่า ลักษณะคำประพันธ์ของท้องถิ่นอีสานมีมากมายหลายแบบ ทั้งที่มีบังคับสัมผัส และไม่มีบังคับสัมผัส สามารถแบ่งออกได้ 6 ประเภทดังนี้

1. ญานเว้า

เป็นคำประพันธ์ประเภทสำนวน บางครั้งก็มีสัมผัส บางครั้งก็ไม่มี หมายถึง สำนวนพูดที่สั้น ๆ คนโบราณมักพูดเสมอว่า “เวลาพูดให้มีญานเว้ามีโคงโดย อย่าพูดสั้น ๆ หรือ ห้วนเกินไป คือต้องการให้มีสำนวนภาษาที่ไพเราะ เช่น

นกเค้าท้วงตาแม่ หนีบ่ม่ม กัมบ่หวิด ผิดกป่าช้า คว่างซ็อน กายหมาก ม่วง ปล่อยเอียนลงตม กำจี้คักว่ากำตด เป็นต้น

2. โคงโดย

เป็นคำประพันธ์อีกแบบหนึ่งของชาวอีสาน เป็นสำนวน คำคม สุภาษิต ที่มีวรรคต้น วรรครับ จะมีวรรคส่ง รวมเป็น 3 วรรค มีทั้งประเภทสัมผัสและไม่สัมผัส เช่น

ซ้งหลายหลักจ้งหมั้น	ที่น้องหลายชั้นจ้งดี
ได้ใหม่ลืมเก่า	ได้แต่ลืมหมา
ได้ปลาลืมหะ	ได้เพชรลืมผ้า ได้หน้าลืมหั่ง
ขามกินบ่เรียก	ขามเวียกจ้งเอิ้น
ขามกินแล่นไส	ขามใช้แล่นหนี

3. ผญา

ผญา เป็นคำพื้นเมืองอีสาน ตรงกับภาษาบาลีสันสกฤตว่า “ปรัชญา” ปรัชญา หมายถึง องค์กรความรู้ด้านภาษา เริ่มจาก ญานเว้า โคงโดย กาพย์ โคลง ร่ายทุกชนิด การจัดประเภทผญาจะดูที่เนื้อหา มีอยู่ 6 ชนิด คือ

1. ผญาสุภาษิต
2. ผญาเกี่ยว
3. ผญาคำสอน
4. ผญาปรัชญา
5. ผญาปริศนา
6. ผญาเบ็ดเตล็ด

- เจ้าผู้มีความรู้	เต็มพุงเพียงปาก
สอนโตเองบ่ได้	โผล่ย็องว่าดี
- สิบสลึงอยู่ปากน้ำ	อย่าได้อ้าวคะนิงหา
สองสลึงมามือ	ให้ฟ้าวกำเอาไว้
- น้องเขยคั่นบ่จริงอ้ายบ่เว้า	คั่นบ่เอาอ้ายบ่ว่า
คั่นบ่แม่่นทำ	อ้ายบ่ไล่ควายลง

- อ้ายเอี้ยฮ่ามาตีถกลงเว้า เอาเลามาจักตอก
 จักปดักข้อข้อบดักป้อ มันสิเสี่ยวใใส่มือเคื้อ

4. กลอน

มีหลายชนิด เช่น กลอน 6 กลอน 7 กลอน 9 และกลอน 10

ตัวอย่าง

กลอน 6

ปลาออกแหปลาโตใหญ่ ไม้อยู่ไฮ้ไม้ลำงาม
 เฮ็ดนาทามคำข้าวห่าง คำสับหว่างแมนคานา

กลอน 7

แบบเคิมไม่นิยมสัมผัส วรรคหน้า 3 คำ และวรรคหลัง 4 คำ บางครั้งก็มีเสริม

วรรคหน้า เช่น

กล่าวถึง	นงนางหล้า	สุมณฑานงนารถ
เนาใน	อาสน์อ่าวกว้าง	เชียงซ้อมอยู่เกษม
	โคนนานไค้	หลายปีแถมผ่าย
กุมกัณฑ์	ยักษ์ใหญ่ตัน	กุมเจ้าเล่นหนี
มันกะ	น่านางหล้า	สุมณฑาเฮงฮอด
จอดย้ง	เมืองใหญ่กว้าง	อโนราชซื่อเชียว

(สินไซ : ประมวล พิมพ์เสน)

คำประพันธ์ของกลอนลำ

ลักษณะคำประพันธ์ของกลอนลำมี 2 ชนิด คือ กลอนและร่าย (ย้ายอีสาน)
กลอน

กลอนลำแบบกลอนมี 3 รูปแบบ คือ

1. กลอนเจ็ดคำ หรือที่เรียกว่า ภาพเจ็ดคำ มีลักษณะดังนี้

1.1 คณะ 1 คำกลอนแบ่งเป็น 2 วรรค วรรคหน้า 3 คำ วรรคหลัง 4 คำ
ไม่จำกัดจำนวนสั้นยาว ขึ้นอยู่กับเนื้อหา

1.2 สัมผัส คำสุดท้ายของวรรคหลัง จะส่งสัมผัสไปคำที่ 1-3 ของวรรค
หน้าของคำกลอนต่อไป ดังตัวอย่าง แผนผัง

0 0 0	0 0 0 0
0 0 0	0 0 0 0
0 0 0	0 0 0 0
0 0 0	0 0 0 0

เดือนสามคือย

ลมวอยพัดหวิ

เดือนสี่คือย

อี้อยอินออย

เดือนห้าคือย

ค้อยค้อยฝนฮ่า

จำเป็นทุกข

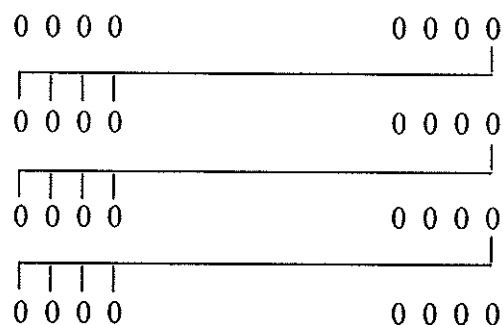
ถิ่นทางเฮ้านี้

(พิมพ์ รัตนคุณสาส์น)

2. กลอนแปด มีจำนวน 8 คำ

2.1 คณะ แต่ละวรรคมี 8 คำ ไม่จำกัดความยาว ขึ้นอยู่กับเนื้อหา

2.2 สัมผัส คำสุดท้ายของวรรคแรกจะส่งผลสัมผัสไปยังคำที่ 1-4
ของ วรรคต่อไป ดังตัวอย่างแผนผัง

ฟังเค้าห่า

หมอลำมกน่อง

พี่คิดอยากช้อน

ศรีบุญชู

สาวไทยเนื้อก่า

นอนให้ใส่หมอน

นอนฮ่วมเคียงหนู

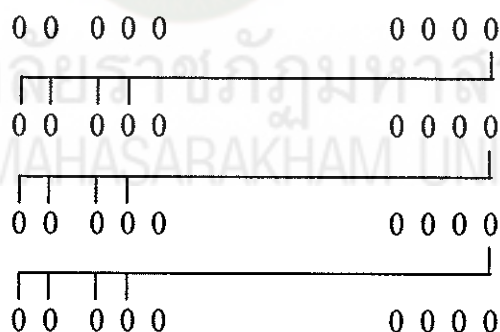
ว่าจั่งไค่นอนน่อง

(พิมพ์ รัตนคุณเสาสัน)

3. กลอนเก้าคำ มีจำนวน 9 คำ

3.1 คณะ แต่ละวรรคมี 9 คำ

3.2 สัมผัสคำสุดท้ายของวรรคแรกจะส่งสัมผัสไปยังคำที่ 1 – 5 ในวรรคถัดไป คำที่ 2,3 เป็นเสียงสามัญ คำสุดท้ายของกลอนที่ 4 มักเป็นเสียงโท เช่น

คนกลางคน

กะโจดขังมันหนี

มันเห่ามันนอน

มันบ่หลับนอน

คึกคึกคั่นคั่น

จักมันหลับมันคั่น

กันเมื่อยามไต้

อย่างอย่างหนึ่ง บาดเป็นหัวมัน

ไปบ่มีบ่อนอยู่ พ่อแม่เฮ

2.4.3 รูปแบบการประพันธ์โคลงสาร หรือกลอนอ่าน

ธวัช ปุณฺณาทก (2525 : 182-185) ได้กล่าวถึงรูปแบบการประพันธ์โคลงสารเป็นคำโคลงโบราณว่ามีบทบัญญัติ เช่นเดียวกับ โคลงวิชมาลี จึงเรียกว่า “โคลงวิชมาลี” มีดังนี้

1. คณะ บทหนึ่งมี 2 บาท บาทหนึ่งมี 7 คำ บางครั้งจะแบ่งเป็น 2 วรรค คือ วรรคหน้ามี 3 คำ วรรคหลังมี 4 คำ ในการนี้จะมีสร้อยคำเพิ่มได้ อีกทั้งข้างหน้าและข้างหลัง ฉะนั้นจึงเป็นหน้าที่ของผู้อ่าน ที่จะต้องเอื้อนให้ลงตามจังหวะ ทำนอง ของโคลงสาร

2. กำหนดเอก - โท การกำหนดเอกโทนั้น กวีได้พยายามที่จะกำหนดให้ตรงตามฉันทลักษณ์ เพื่อความไพเราะในการอ่านทำนองลำแต่ก็มีอยู่มากที่ทำได้ จึงดูเหมือนว่า โคลงสารไม่เคร่งครัดเอก - โท มากนัก ในการอ่านผู้อ่านมักจะหลบเสียงให้เป็นเสียง เอก - โท ตามตำแหน่งที่กำหนดไว้ ฉะนั้นคนที่ชำนาญในการอ่าน โคลงสารจึงรู้จักจังหวะในการหลบเสียงได้ดี

บทเอก กำหนดเอก 3 ตำแหน่ง โท 2 ตำแหน่ง

บทโท กำหนดเอก 3 ตำแหน่ง โท 3 ตำแหน่ง

นอกจากนี้ยังมีคำสร้อยได้ทุกวรรค คือ วรรคหน้า สามารถมีคำสร้อย ไว้ข้างหน้า ได้ 2 - 4 คำ วรรคหลังมีคำสร้อยได้อีก 2 คำ ดังนี้

บทเอก

(--) 0 0^ˊ 0^ˊ 0^ˊ 0^ˊ 0^ˊ 0^ˊ (--)

(--) 0 0 0 0^ˊ 0^ˊ 0^ˊ 0^ˊ (--)

บทโท

(--) 0 0 0^ˊ 0 0 0^ˊ 0^ˊ (--)

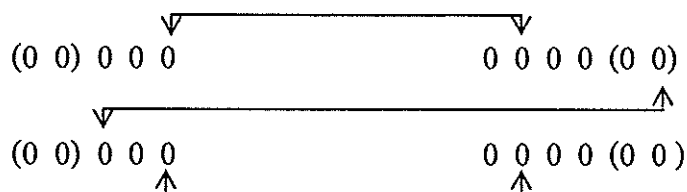
(--) 0 0^ˊ 0^ˊ 0^ˊ 0^ˊ 0^ˊ 0^ˊ (--)

ตัวอย่าง

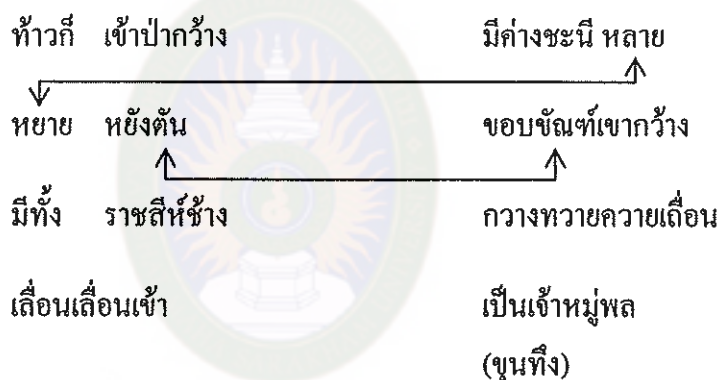
บทเอก	ฝูงบัวย้อย	พวงเพชรมาลา
	คาไซซอน	เสียดสาวประสงค์ขู้
บทโท	จอมเมืองเจ้า	ใจรมย์ฮักไพร่
	สนุกอยู่กลิ่น	ไพร่กว้างม่วนระงม (สินไซ)

3. สัมผัส ภาษาท้องถิ่นเรียกว่า “คำฟัด” หรือ “คำถ่าย” การสัมผัสไม่ค่อยจะเคร่งครัดนัก แต่การมีสัมผัสจะไพเราะกว่า นอกจากนี้ก็วิธีसानิยมสัมผัสอักษรมากกว่า เพราะการสัมผัสจะทำให้โคลงสาร ไพเราะขึ้น

การกำหนดสัมผัสนอก มีดังนี้ คำสุดท้าย วรรคที่ 2 บาทแรกนั้นจะไปสัมผัสกับคำที่ 1,2 หรือ 3 ในวรรคแรก บาทที่ 2 และคำสุดท้ายของวรรคแรกบาทที่ 2 จะส่งไปสัมผัสกับคำที่ 2 ของวรรคหลัง ดังแผนผังต่อไปนี้

ตัวอย่าง

คำแปล (หยาย = ขยาย หรือ แยกย้าย , ทวย = เนื้อทราย ออกเสียงว่า “ทวย”) การสัมผัสใน กำหนดให้คำที่ 5 และคำที่ 7 ในบาทเดียวกันสัมผัสกัน ซึ่งมีลักษณะคล้ายกลบท ดังนี้

หลังเห็น	ไม้ลำวล้ม	ต้น <u>ฮ่อม</u> เขา <u>ฮ่อม</u>
	ภูธรัด	เทียบ <u>พนอง</u> นำ <u>น่อง</u>
	เห็นผากว้าง	เขาคำคล้ายคำ
คอยนั้น	อินทร์แต่งตั้ง	เขา <u>เอื้อง</u> สูง <u>เอื้อง</u>
	เส็งภาคพื้น	เป็น <u>ห่ม</u> <u>เรียง</u> <u>มัย</u>
	พระลานเพียงงาม	<u>คั่ง</u> <u>ถาน</u> <u>เถิน</u> <u>ถ้าน</u>
	ทุกประคาลัย	สุวรรณ <u>ที่</u> <u>ทุก</u> <u>ที่</u>
	ภูวนาดเจ้า	ใจ <u>สลั่ง</u> <u>ห้วง</u> <u>หลัง</u>
		(สินไช)

2.4.4 รูปแบบการประพันธ์กาบ หรือ กาบยี่

รวิชัย ปุณโณทก (2525 : 85-186) ได้กล่าวถึง การประพันธ์กาบยี่อีสานว่าแตกต่างไปจากกาบยี่ของภาคกลางมาก กล่าวคือ มีสัมผัสสกล้าย สุภาพิตพระร่วง คำสุดท้ายของวรรคแรกจะส่งสัมผัสกับคำที่ 1 หรือ 2 หรือ 3 ในวรรคต่อไป จนกว่าจะจบตอนหรือเรื่อง และในวรรคหนึ่งจะมีคำประมาณ 7 คำ ลักษณะคำประพันธ์ชนิดนี้ เรียกตามภาษาถิ่นอีสานว่า “กาบ”

1. คณะ ไม่กำหนดแน่นอนว่า บทหนึ่งมีกี่บท บาทหนึ่งมีคำประมาณ 7 คำ ซึ่งแบ่งเป็น 2 วรรค คือ วรรคหน้า 3 คำ วรรคหลัง 4 คำ (ไม่นิยมคำสร้อย)
2. เอก – โท ไม่กำหนด
3. สัมผัส เน้นสัมผัสนอก (สัมผัสสระ) คือ คำสุดท้ายของบาทแรก จะส่งสัมผัสไปยังคำที่ 2, 3 หรือ 1 ของบาทต่อไป เป็นเช่นนี้เรื่อย ๆ แบบงูกินหาง ดังนี้

0 0 0 0 0 0 0 0 0 0 0 0 0 0 0 0 0 0 0 0 0

ตัวอย่าง

สาธุสา วันทาใส่เกล้า ข้าพเจ้า ขอกล่าวตำนาน เป็นนิทาน
 สืบมาแต่ก่อน เว้นแต่บ่อน ปางขุนบรม ตั้งปฐม ลงเอากำเนิด
 ลงมาเกิดในถิ่นชมพู ขุนบรม กับนางเอกไค้ ได้เป็นใหญ่
 ของเขตเมืองลาว (คำเซิ้งขุนบรม)

ตัวอย่าง (กาบยี่เรื่อง ปู่สอนหลาน)

อทินนา	โลกของท่าน	ให้เจ้าย่าน	เว้นหลีกแวนไกล
ไผทำไป	พาโตตกต่ำ	พาเป็นข้อย	ขอบจิตเจ้าไค้
เอาเงินคำ	ของเพื่อนไปค้า	หนีเมื่อหน้า	มันหลุมมันงม
มันปลม	ของเพื่อนเป็นดอก	มันลิแตก	เป็นกึ่งเป็นง่า

นักปราชญ์อีสาน หลายคนได้กล่าวว่า ลักษณะของอีสานหาใหม่เพียง 2 ชนิดเท่านั้นไม่ แต่ยังมีอีก เช่น ฮ้าย บทสุตรขวัญต่าง ๆ บทกลอนโถง โต้ย กลอนลำ กลอยเตี้ย จะมีลักษณะแตกต่างกันในรายละเอียดปลีกย่อยหลายอย่าง แต่ในที่นี้ผู้วิจัยใครจะนำเสนอเฉพาะส่วนที่ใช้จริงก็คือ โคลงสารหรือกลอนอ่านเท่านั้น